

תוכן העניינים

ט	רשימת האיורים
יא	תודות
1	הקדמה
5	פרק 1: חברה רודפת: אירופה 1450–1650
35	פרק 2: מוריסקוס
57	פרק 3: מינים – נוצרים רודפים נוצרים
89	פרק 4: צוענים
101	פרק 5: "טמאים"
111	פרק 6: "סוטים"
127	פרק 7: מיעוט מדומיין: מכשפות
159	פרק 8: שלום, סובלנות ואמפתיה
173	ביבליוגרפיה
209	מפתח שמות אנשים ומקומות

הקדמה

לנוכח ריבוי המחקרים על תולדות הרדיפות והגזענות שהתפרסמו בעשורים האחרונים בשפות האירופיות, ומכיוון שחלק ניכר מן התיעוד המקורי נעשה כיום נגיש לאין שיעור מבעבר, הגיע הזמן, כך אני סבורה, להציג בפני הקורא הישראלי מעין סיכום, הן של העובדות הידועות לחוקרים והן של מגוון הפרשנויות וההסברים שניתנו להן. אבל, למען האמת, לא רק הרצון למלא חסר בספרות המדעית בעברית הוא שדחף אותי לכתיבת ספר-מבוא זה, אלא גם כוונה נוספת, מגמתית במקצת.

כתוצאה מן ההפרדה הנהוגה בלימודי ההיסטוריה בבתי הספר ובאוניברסיטאות בארץ בין היסטוריה "כללית" לתולדות עם ישראל, מקבלים רבים מבוגרי מערכת החינוך תמונה חלקית ומעוותת של העבר. שנאת ישראל, ביטויי אנטישמיות, פוגרומים ומעשי טבח, גירוש קהילות שלמות או סגירת היהודים בגטאות, נלמדים תדיר במנותק מן המציאות הכללית, הלא היא התרבות והאמונות שרווחו בחברה הסובבת את הקהילות היהודיות. לפיכך מצטיירות לעתים רדיפות היהודים כתופעות לא מובנות, כהתפרצויות של פגעי טבע. לכן אנסה להלן להבהיר את המציאות ואת המנטליות שיצרו את התנאים לרדיפתם של מאות אלפי נשים וגברים מקבוצות שונות, לאו דווקא יהודיות, בין היתר כדי לראות את ההיסטוריה הלאומית היהודית בהקשר ובאור נכון יותר.

כמה מהתופעות שקשורות אצלנו בתודעה כמסמלות את רדיפת היהודים – סימון הבגד, גטאות, שריפת ספרים, האשמות בהרעלת בארות ובקונספירציות חובקות-עולם, אינקוויזיציה, גירוש – חלו במידה זו או אחרת גם על מיעוטים אחרים. אין הכוונה לומר: "ראו, יש מי שסבלו יותר" – תחרות על תואר הקורבן האולטימטיבי אין בה שום

תרומה להבנה ההיסטורית. הכוונה היא לנסות להבהיר את המנגנונים החברתיים והתרבותיים הפועלים ברגע היסטורי מסוים ומאפשרים להפוך איבה ופחד לא רציונליים לרדיפה שיטתית מאורגנת. גם אם אין לגזור גזרה שווה בין, למשל, משפטי המכשפות לרדיפת היהודים, הרי אפשר ללמוד מרדיפת המכשפות לא מעט על מניעה של החברה הרודפת. אין זה מקרה שתקופת השיא של "טירוף המכשפות" חופפת במידה רבה את תקופת הפעילות הנמרצת של האינקוויזיציות החדשות – הספרדית, הפורטוגלית והרומית – נגד "נוצרים חדשים", ואת תקופת הגירושים של יהודים ממדינות ומערים שונות או את הכנסתם לגטאות בכמה מהמקומות המעטים במערב אירופה ובמרכזה שבהם נותרו קהילות יהודיות. למניעי הרדיפות של קבוצות שונות היה מכנה משותף, כפי שאנסה לטעון להלן, שהיה נעוץ במקרים רבים בפחד מפני הבלתי נראה לעין ובמעין פרנויה מפני קנוניות נסתרות. עם זאת, איני מתיימרת להציע פרשנויות פסיכולוגיסטיות להתנהגות הרודפים (כפי שהציעו, למשל, נורמן כהן וקרלו גינצבורג),¹ בין שהיו שליטים, מצביאים, אינקוויזיטורים, שופטים או המון מוסת. הרוע הוא אכן בנאלי, אם להשתמש בביטוי שטבעה חנה ארנדט, אך במשמעות קצת אחרת מזו שהיא התכוונה לה: בנאלי כאן במשמעות של אוניברסלי ומוכן מאליו. כפי שנראה, רק אנשים מעטים השמיעו קולם נגד מעשי הרשע והפגיעה ב"אחר".

מעשי הזוועה וההתעמרות, שנעשו אז ברובם בשם האל, מדגישים את התהומות של הרוע האנושי. הם אינם מיוחדים אמנם לעת החדשה המוקדמת, אך תקופה זו גדושה בהם במידה נוראה. דומה כי לא אלוהים, אלא דווקא השטן הצוחק, הוא שעמד בצד הגרדומים והמוקדים שעליהם קיפדו את חייהם רבבות נשים וגברים. ייתכן אמנם שאין קו ישיר המוליך מהרדיפות בימי הביניים ובעת החדשה המוקדמת לזוועות שהתחוללו באירופה במאה העשרים; ואף על פי כן, דה-הומניזציה, דימויים שטניים, אמונה בקונספירציות עולמיות, שיטות חקירה ועינויים – כל אלה הם חלק מן המורשת שהותירה לעולם המודרני החברה האירופית דאז, אירופה של ימי הרנסנס.

למעט המכשפות השטניות, שהומצאו במאה החמש-עשרה ונעלמו בסוף המאה השמונה-עשרה, כל שאר המיעוטים הנדונים בספר זה נותרו על הכוונת של הרודפים פחות או יותר עד הזמן הזה.

עם זאת, הרשו לי לצטט מרומן אמריקאי בן זמננו, שבו הגיבורה, בת למשפחה קווייקרית במדינת מיין, המודעת למעשי העוול שנעשו לתושבים הילידים בעבר, מוסיפה (בתרגום חופשי): "כפירוט פשעי ההיסטוריה, אל לנו לשכוח את האנשים הטובים. העובדה שהם היו קיימים היא סיבה טובה להמשיך בחיינו. אבל אסור לאפשר לאמונה בהם לכסות על מה שמוטל עלינו לעשות כדי להתנגד לעושי הרע".²

ספרות המחקר על כל אחת מהקבוצות הנרדפות היא עצומה. בחרתי לפיכך להפנות בהערות רק למחקרים הבולטים והמעודכנים ביותר בכל סוגיה וכן לחיבורים הרלוונטיים שקיימים בעברית (ועדיין נותרה רשימה ארוכה). כל אלה יאפשרו לקורא להרחיב ידיעותיו על פרשה או על קבוצה מסוימת דרך ההפניות לספרות הנזכרת בהערות ובביבליוגרפיה.

בפרקים השונים שילבתי ביוגרפיות קצרות של דמויות מסוימות, ידועות יותר או פחות. שיטה זו היא מעין פרוסופוגרפיה מבוזרת, "ספר מרטירים" משלי המאפשר הצצה לתלאות ולטרגדיות של הפרט ואמפתיה אנושית לסובלים.

פרק 3

מינים – נוצרים רודפים נוצרים

משמעות המילה "הֶרְזִיָּה" במקורה היווני הייתה "בחירה", אבל בדתות המונותאיסטיות היא קיבלה משמעות של בחירה באמונות הסוטות מהדוגמות הרשמיות של אותה דת, כלומר מינות. הרטים נקראו רק מי שנטבלו לנצרות, ולא האוחזים בדת אחרת שנחשבו כופרים (infidels). לפיכך האנוסים, כלומר קונברסוס ומוריסקוס שנטבלו לנצרות אך שמרו בסתר על דתם הישנה, נחשבו מינים (הֶרְטִים) בעיני הכנסייה הקתולית בכלל והאינקוויזיציות בפרט.

עד למאה השש-עשרה היו באירופה הקתולית תנועות מינות אחדות, שנרדפו על ידי הכנסייה על פי רוב בעזרת השלטונות. הוולדנזים והאלביגנזים (הקתרים) הן שתי תנועות המינות הגדולות בימי הביניים, והרדיפות שמהן סבלו שימשו את רוברט מור כבסיס לתזה שלו בדבר היווצרותה של חברה רודפת: הקמת אינקוויזיציות לעקירה של תאי מינות, מסע צלב נגד האלביגנזים בראשית המאה השלוש-עשרה ועוד. הלולרדים (חסידיו של ג'ון ויקליף) באנגליה במאה הארבע-עשרה וההוסיטים (חסידיו של יאן הוס) בצ'כיה במאה החמש-עשרה היו תנועות שהטרימו מבחינות רבות את הרפורמציה, ואלה מחבריהן ששרדו את הרדיפות הצטרפו במרוצת הזמן לכנסיות ולכיתות הפרוטסטנטיות.

בשנת 1054 התקבע הפילוג ("הסכיזמה הגדולה") בין הנצרות הרומית-הקתולית המערבית לנצרות האורתודוקסית המזרחית. הדיון שלנו להלן חל רק על אירופה המערבית והמרכזית שבה הייתה הכנסייה כולה כפופה לראש אחד, האפיפיור שברומא, עד הפיצול בעקבות הרפורמציה במאה השש-עשרה. מובן מאליו שצריך להימנע

מלדבר על "הכנסייה הקתולית" כמקשה אחת, גם לפני הרפורמציה וגם לאחריה. בגוף הגדול הזה היו במרוצת הדורות זרמים רבים, תאולוגים בעלי תפיסות שונות, מחלוקות, אפיפיורים (ואפילו בתקופות מסוימות יותר מאפיפיור אחד בו בזמן) שניהלו מדיניות כזו או אחרת, תיקונים דתיים ועליות וירידות בכוחה בקרב הציבור ומול השלטונות האזרחיים. כל העת היו בקרבה תנועות שביקשו לתקן, לשנות או להחמיר את הדוגמות או את התנהגות אנשי הכנסייה: בימי הביניים נטמעו בה אחדות מהן כתנועות נזירות (בנדיקטינים, דומיניקנים, פרנציסקנים, אוגוסטינים), אחרות נרדפו עד חורמה כתנועות מינות (בוגומילים, אלביגנזים [קתרים], ולדנזים, לולרדים, הוסיטים). ביקורת אנטי-קלריקלית, הן מלומדת והן עממית, הייתה חלק בלתי נפרד מהתרבות הדתית במערב אירופה ובמרכזה.¹

ואולם, הכנסייה הקתולית לא הצליחה למנוע את הרפורמציה הפרוטסטנטית, ודומה היה שהתרבות הקתולית התנפצה לרסיסים.² המאבק הדתי (שהיו לו כמובן גם מניעים פוליטיים וכלכליים) הוביל עד מהרה לא רק למלחמות דת, אלא אף לרדיפות קשות של מיעוטים דתיים. את הפיצול הרב שנוצר בעולם הנוצרי החל מן המאה השש-עשרה אפשר לייחס לשני עקרונות: האחד טמון בתורתו של מרטין לותר עצמו, שגרס כי אין מקור סמכות אחר מלבד כתבי הקודש (*sola scriptura*) – ובכך הותיר פתח רחב לריבוי פירושים ופלגים. הן הקיסר הצעיר קרל החמישי והן ההומניסט דוֹיֵדְרוּס אַרְסְמוּס התריעו מפני הכאוס שעלול להתחולל בביטול המסורת ובהיעדר סמכות פרשנית פוסקת אחת. העיקרון האחר הוא הכלל שהתקבל תחילה בשלום אוגסבורג ב־1555, אחרי שהתברר כי לא תושג הכרעה בין הצדדים הלוחמים בשם הקתוליות או בשם הלותרניות, ולפיו השליט קובע את דת המדינה (*cuius regio, eius religio*) – כלומר, בכל

1 ראו למשל: J. Sarnowsky, 2022, pp. 240–277.

2 סקירה תמציתית על הרקע לרפורמציה, משמעותה והתפתחותה, ראו: מ' אליאב-פלדון, 1997; על ההשלכות של הרפורמציה על אירופה ועל תהליך הקונפסיונליזציה, ראו: ה' שילינג, 2018; ב' טוכמן [1983], 2015, אם כי, בפרק על האיזולת של אפיפיורי הרנסנס היא מייחסת את הרפורמציה רק לתגובה על שחיתות הכנסייה וקלקלותיה – הסבר חלקי מאוד להצלחת המהפכה הדתית.

יחידה פוליטית בגרמניה הייתה אמורה להתקיים רק כנסייה אחת, ולשליט ניתנה למעשה יד חופשית לרדיפת כל האחרים. עיקרון זה, שנתן לגיטימציה לטיהור כל מדינה ומדינה ממינים, הורחב בשלום וסטפליה (1648) לאירופה המערבית והמרכזית כולה וחל גם על הקלוויניסטים, אך לא על הכיתות האנאבפטיסטיות. או אז מי שלא היו מוכנים לקבל על עצמם את דת השליט מצאו עצמם בגדר מיעוט נרדף בחזקת הרטים. בעולם הפרוטסטנטי קמו שלוש כנסיות מרכזיות (אלה שהקמתן נקראת במחקר "הרפורמציה המגיסטריאלית"):³ הלוותרנית, הקלוויניסטית והאנגליקנית; לצדן עשרות רבות של כיתות ("הרפורמציה הרדיקלית") שנוסדו על ידי מנהיגים כריזמטיים ונרדפו כמעט בכל אתר ואתר; וכן דיסידנטים או מיסטיקנים שלא השתייכו לשום קבוצה, אלא האמינו באמת האלוהית המתגלה לאדם בנפשו.

התקופה כולה, החל ממרד האיכרים בגרמניה בשנים 1524–1525 (שגבה כ-100 אלף קורבנות) ועד שלום וסטפליה ב-1648 בתום מלחמת שלושים השנים, מוגדרת בהיסטוריוגרפיה כעידן מלחמות הדת – תקופה של שפיכות דמים שלא נודעה עד אז כדוגמתה: מרידות, מלחמות אחים, מלחמות בין מדינות ורדיפה שיטתית של מיעוטים דתיים. היו אמנם מדינות שלא כפו מייד אחידות דתית על הנתונים ובהן שכנו זו לצד זו קהילות פרוטסטנטיות וקתוליות פחות או יותר בשלום.³ עד אמצע המאה השבע-עשרה הייתה ממלכת פולין-ליטא דוגמה מובהקת לפלורליזם דתי, שכן לבעלי האחוזות הגדולות, המגנאטים (magnates), ניתנה יד חופשית לבחירה ולקבלת קהילות דתיות שונות, ולפיכך היא זכתה בכינוי "מדינה ללא מוקדים".⁴ ואולם ברוב המדינות באירופה המערבית והמרכזית אמונה דתית אחרת מדת השליט הוסיפה להיות האמתלה בה"א הידיעה לגירוש, למעצרים, לעינויים ולהוצאות להורג. להלן הפרשות המפורסמות.

אנגליה ידעה במאה השש-עשרה תהפוכות דתיות קיצוניות, תחילה התקבלה החלטתו של הנרי השמיני (מלך בשנים 1509–1547),

3 ראו למשל: B. Kaplan, B. Moore, H. Van Nierop and J. Pollmann, 2009

B. Kaplan, 2017. על גילויי סובלנות ראו להלן פרק 8.

4 J. Tazbir, 1973

ממניעים אישיים, שושלתיים וכלכליים, להינתק מרומא ולהקים באנגליה כנסייה עצמאית – החלטה שפתחה, כפי שיתברר עד מהרה, תיבת פנדורה של רדיפות שלא נסגרה כ-150 שנה עד "המהפכה המהוללת" בסוף המאה השבע-עשרה. הנרי השמיני, המוכר ברכילות ההיסטורית כבעלן של שש נשים (ששתיים מהן הוא דאג להוציא להורג), היה האכזר שבמלכי אנגליה. תחת שלטונו הוצאו להורג בדרכים שונות, על פי רוב ללא משפט באמצעות החוק לשלילת זכויות (bill of attainder), עשרות אלפי בני אדם (האומדנים נעים בין 57 אלף ל-72 אלף, מתוך כשלושה-ארבעה מיליון תושבים), אם באשמת בגידה או באשמת מינות.⁵ אחדים מקורבנותיו, בהם גם נשים, שסירבו להכיר בו כראש הכנסייה, זכו כעבור מאות שנים בקנוניזציה (מעמד של קדושה) בכנסייה הקתולית.

סיפורו של תומס מור, שסירב להכיר בעליונות המלך על הכנסייה, מוכר היטב לא רק מספרי ההיסטוריה, אלא גם בזכות המחזה אדם לכל עת וסרטים רבים. מלבדו עלו לגרדום ב-1535 גם הבישוף ג'ון פישר ושנים-עשר נזירים קרטוזיאנים.⁶ ראשיהם נכרתו והוצגו לראווה. אלה היו הקורבנות הראשונים של החלטתו של הנרי השמיני להינתק מהכנסייה ברומא. לפחות ארבעים קתולים נוספים הוצאו להורג באנגליה בין השנים 1537 ל-1544 בגלל סירובם להישבע לחוק העליונות.

ג'ון פישר היה בישוף רוצ'סטר וצ'נסלור של אוניברסיטת קיימברידג' ונודע ברבים כמלומד דגול ומחנך. כמו ידידו ארסמוס והומניסטים אחרים הוא מתח ביקורת על עיוותים בכנסייה הקתולית, אך דחה בהטפותיו ובכתביו את התורה הלותרנית. ואולם, כאשר הנרי השמיני ביקש לגרש את אשתו, קתרינה מאראגון, פישר עמד לצדה והגן על סקרמנט הנישואים על פי התפיסה הקתולית. כחבר

5 בין שפע המחקרים על הנרי השמיני ותקופתו באנגליה, ראו קובץ המאמרים: D. MacCulloch, 1995.

6 על תומס מור וסירובו להכיר בהנרי השמיני כראש הכנסייה נכתבו חיבורים רבים מאוד ובהם המחזה מאת רוברט בולט, שהיה גם לסרט, אדם לכל עת. מור קיבל מעמד של קדוש קתולי בשנת 1935. ראו: מ' אליאב-פלדון, 1991, עמ' 62-71.

בית הלורדים הוא החל להביע בתקיפות התנגדות לדרישה להכיר במלך כראש הכנסייה. משנת 1531 פישר היה כנראה מעורב בקשר עם שליטים זרים להפלתו של הנרי השמיני בעזרת מרידות פנימיות. הוא נעצר פעמים אחדות, בין היתר גם בגין תמיכתו לכאורה באליזבת ברטון, "הבתולה מקנט",⁷ אך שוחרר. לבסוף, ב-1534, בגלל סירובו הנחרץ להישבע אמונים לחוק העליונות, פישר נאסר במצודת לונדון. האפיפיור ניסה להצילו בכך שהעניק לו מעמד של קרדינל, אך ללא הועיל. ב-22 ביולי 1535 (כשבועיים לפני הריגתו של תומס מור) ראשו נערף והוצג לראווה על גשר לונדון. פישר היה אף הוא ראוי לתהילה כ"אדם לכל עת" – הומניסט קתולי, איש רוח ומנהיג, שהיה מוכן למות על קידוש אמונותיו. הוא ותומס מור השתייכו לדור ההומניסטים הארסמיאנים, שנחשבו ל"מחנה השלישי" – מי שביקשו לטהר את הכנסייה הקתולית מקלקלותיה, ללמוד וללמד את התרבות הקלסית, אך לא לערער את יסודותיה של הנצרות הרומית.⁸

המוצאים להורג ב-1535 בהוראתו של הנרי השמיני היו לסמל לרודנותם של המתנתקים מהכנסייה הרומית ומהמסורת בת מאות השנים. חיבור אנונימי בלטינית, שנכתב כמה שבועות אחרי הוצאתו להורג של תומס מור ונערך כנראה גם בידי ארסמוס, נפוץ עד מהרה בכתבי יד ובמהדורות מודפסות בשפות שונות: דו"ח נאמן על מותו של תומס מור ועוד כמה אנשים נכבדים באנגליה (נודע בקיצור כ-*Expositio fidelis*) – בחיבור לא משווים אותם לקורבנות הנוצרים בעת העתיקה (ראו להלן על ספרי מרטירים), אלא דווקא לדמויות של פילוסופים כסֶנֶקָה שסבלו מידי הקיסרים הרומים; הווה אומר מרטירולוגיה הומניסטית. ההוצאות להורג הללו אף דחפו את רג'ינלד פול (Pole), מי שעתידי היה לכהן כארכיבישוף הקתולי האחרון באנגליה בימיה של המלכה מרי טיודור, למתוח ביקורת חריפה על

7 אליזבת ברטון הייתה נזירה קתולית שהתנבאה נגד הנרי השמיני והוצאה להורג בתלייה באשמת בגידה ב-1534 יחד עם חמישה אנשי כנסייה מתומכיה. היא האישה היחידה שראשה נערף אחרי מותה והוצג לראווה על גשר לונדון. דמותה מופיעה בשני הרומנים ההיסטוריים של הילרי מנטל המתרחשים בימיו של הנרי השמיני, וולף הול (2010) והביאו את הגופות (2015).

מדיניותו של הנרי השמיני בחיבור הגנה על אחדות הכנסייה (*Defense of the Unity of the Church*, 1536) – גם הוא בגלל התפיסה שהייתה משותפת להומניסטים רבים כי האחדות הדתית בהנהגת האפיפיור חיונית לקיומה של "הרפובליקה הנוצרית". לדבריו של פול, השטן הוא שישב בראש בית הדין שדן למוות את הנזירים.

דמות ידועה נוספת מקרב הקורבנות המוקדמים של הרפורמציה באנגליה הייתה מרגרט פול, דוכסית סולסברי, בת למשפחת פלנטג'נט ואמו של רג'ינלד פול. היא הוחזקה שנתיים וחצי במצודת לונדון והוצאה להורג בעריפת ראשה בהוראתו של הנרי השמיני ב־1541 באשמת נאמנות לקתוליות.

אחד הצעדים הדרמטיים לשינוי פניה של אנגליה בימיו של הנרי השמיני היה פירוק המנזרים. כ־14 אלף נזירים ונזירות איבדו באחת את ביתם, את אורח חייהם ובמידה רבה את זהותם. מקצתם היגרו לארצות קתוליות והצטרפו בהן לקהילות השייכות למסדריהם, אחרים חזרו אל משפחותיהם, ואחדים מצאו פרנסה וצורות קיום אחרות, בין היתר בהוראה ובבתי הדפוס. כמאתיים נזירים שהתנגדו בכוח לפיזור הוצאו להורג. תהליך דומה עבר על המנזרים בכל המדינות והערים שאימצו את הדת החדשה: רכושם הולאם, הבניינים נהרסו או הוסבו למטרות אחרות, והדיירים והדיירות פוזרו לכל עבר. האיכרים שעבדו בשירות בתי המנזר מצאו עצמם ברוב המקרים כפופים לאדונים חדשים שקיבלו את האדמות, ולפחות בטווח הקצר נפגעו גם הסעד והחינוך שסיפקו עד אז המנזרים.⁹

אחרי ניתוק הכנסייה האנגלית מן האפיפיורות ובעקבות שינויים כנסייתיים הדרגתיים ברוח פרוטסטנטית בימי שלטונם של הנרי השמיני ואדוארד השישי, המלכה מרי הראשונה, "העקובה מדם" (Bloody Mary), ניסתה להחזיר את ארצה אל זרועות הכנסייה הקתולית. את המנזרים היא כבר לא הייתה יכולה לשקם, אבל כ־300 איש ואישה פרוטסטנטים הוצאו להורג באשמת מינות בשנות מלכותה (1553–1558), בהם מלומדים, בישופים ונשים מבנות האצולה. יש האומרים כי עד היום נישא באוויר ריח העשן מן המוקדים בסמית'פילד שעליהם

הוצאו המינים להורג. שלושה ממנהיגי הפלג הפרוטסטנטי – יו לטימר (Latimer), ניקולס ריידלי (Ridley) ותומס קרנמר (Cranmer) – הוצאו להורג בשריפה באוקספורד, והיו בין הקורבנות הבולטים של הניסיונות של המלכה מרי לטהר את אנגליה מהפרוטסטנטיות. מצבה שהוקמה בתקופה הוויקטוריאנית במרכז אוקספורד היא יד למרטירים הללו, ומקומו של המוקד שעליו נשרפו מסומן בצלב ברחוב הראשי הסמוך.

תומס קרנמר, הארכיבישוף של קנטרברי, היה למעשה הרפורמטור של אנגליה. בימי שלטונם של הנרי השמיני ואדוארד השישי הוא שהניח את היסודות לנצרות האנגליקנית: ספר התפילות המשותפות (*The Book of Common Prayer*), ליטורגיה באנגלית, ונוסח העקרונות של הכנסייה ביחס למיסה, לנישואי כמרים (הוא עצמו התחתן פעמיים; אשתו השנייה הייתה אחיינית של האסטרונום והתאולוג הלותרני אנדראס אוסיאנדר),¹⁰ לצלמים בבתי התפילה ועוד. קרנמר נשלח על ידי המלך הנרי לרומא לקושש חוות דעת חיוביות של תאולוגים שיאפשרו את גירושיו מקתרינה מאראגון, ושם נוצרו קשריו של קרנמר עם רפורמטורים אחרים. אחר כך, כשגריר בחצר של הקיסר קרל החמישי, התיידד עם מתקנים לותרנים. קרנמר תמך בנישואיו של הנרי לאן בוליין והיה אחד הסנדקים של בתה אליזבת. במרוצת הזמן התקרבו השקפותיו יותר ויותר לעמדות הלותרניות. עם עלייתה של מרי לשלטון קרנמר היה בין ראשוני האסירים. הוא הועמד לדין ונידון למוות. בשנתיים שבהן ישב במאסר הוא התכחש בכתב לתאולוגיה של לותר וצווינגלי, אך בסופו של דבר לא ניצל מן ההוצאה להורג. ביום שבו הועלה על המוקד, ב-21 במארס 1556, חזר בפומבי לעמדותיו הפרוטסטנטיות, כינה את האפיפיור אנטיכריסטוס, והגיש ראשונה לאש את ידו על שחתמה על התכחשויותיו לאמונתו. קרנמר הוא דמות מרכזית בספר המרטירים של ג'ון פוקס (להלן).¹¹

10 J. Kammerling, 2006 pp. 219-247. אוסיאנדר, בין המתקנים החשובים בגרמניה, היה אף הוא דמות לא שגרתית שעורר עליו את כעסם של עמיתיו. בהיסטוריה היהודית הוא נרשם כמי שפרסם קונטרס חריף נגד עלילות הדם.